

ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΔΗΜΩΔΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Ἐπιμέλεια
ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ
ΝΙΚΟΣ ΑΓΙΩΤΗΣ

ΒΙΚΕΛΑΙΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Πρακτικά τοῦ 6ου Διεθνoῦς Συνεδρίου
NEOGRAECA MEDII AEVI

ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΩΔΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
Γλώσσα, παράδοση καὶ ποιητικὴ

Ἐπιμέλεια
ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ
ΝΙΚΟΣ ΑΓΙΩΤΗΣ

ΒΙΚΕΛΑΙΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ἡράκλειο 2012

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΜΑΡΚΟΜΙΧΕΛΑΚΗ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ
ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΚΑΙ ΝΕΑΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ
Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΝΗΣ

Μια νύχτα Ελένη τάχα θα σε συναντήσω
όταν ο χρόνος θάναι ακίνητος από τα θαύματα
στεφανωμένη υποταγή κι ανάσταση τρεμάμενη;
15 Μες στην πελώρια πόλη του ύπνου θα συναντηθούμε
σάμπως σε μια αυτοκρατορία νεκρών ποιητών
κατάμεστη από σταλαχτίτες-ποιήματα
και τάχα θα μιλήσουμε θα κοιταχτούμε...¹

Τάκης Σινόπουλος

ΣΤΟ ΕΚΤΕΝΕΣ ΕΜΜΕΤΡΟ ανώνυμο κρητικό έργο του 16ου αι. *Παλαιά και Νέα Διαθήκη*, ένας ζωντανός Άνθρωπος κατεβαίνει στον Άδη, συναντιέται με τον Χάρο και αφηγείται σε πρώτο πρόσωπο την εμπειρία του. Στην αρχή του έργου, μέσα στην Κόλαση, ανάμεσα σε πλήθη νεκρών, σε ένα επεισόδιο όπου πρωταγωνιστεί η νεκρή Ωραία Ελένη, ο Άνθρωπος διαλέγεται μαζί της, *στοιχείο που δεν το συναντούμε σε κανένα άλλο αντίστοιχο κείμενο, και πρέπει να θεωρηθεί ως πρωτοτυπία του στιχουργού*,² όπως είχε επισημάνει ο Ν. Μ. Παναγιωτάκης, ο οποίος είχε επίσης εκφράσει τη βεβαιότητα ότι *το κείμενο, όταν εκδοθεί, θα γίνει προσφιλές στόχος των ερευ-*

¹ Τ. Σινόπουλος, «8. Ποίημα για την Ελένη», στο *Συλλογή Ι, 1951-1964*, Αθήνα, Ερμής, 1986, 152.

² Ν. Μ. Παναγιωτάκης (εκδ.), *Παλαιά και Νέα Διαθήκη. Ανώνυμο κρητικό ποίημα (τέλη 15ου – αρχές 16ου αι.)* [Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Graecolatinitas Nostra Πηγές, 6], επιμ. Στ. Κακλαμάνης – Γ. Κ. Μαυρομάτης, Βενετία 2004 (στο εξής: ΠΝΔ). Το έργο αποτελείται από 5329 δεκαπεντασύλλαβους στίχους με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία.

νητών, που όλο και θα ανακαλύπτουν τις πρωτεύουσες επιμέρους ή τις δευτερεύουσες πηγές που η επίδρασή τους υπολανθάνει σε όλη την έκταση της ΠΝΔ (λ'). Η παρούσα μελέτη είναι, νομίζω, η πρώτη τέτοια προσπάθεια ενάμιση χρόνο μετά τη δημοσίευση της κριτικής έκδοσης του κειμένου.*

Κάνοντας μιαν επισκόπηση της μέχρι σήμερα βιβλιογραφίας³ για τις προταθείσες πηγές της Διαθήκης από τους Krumbacher,⁴ Μέγας,⁵ Μανούσακα,⁶ Knös,⁷ Ζώρα,⁸ Αλεξίου,⁹ Λαμπάκη, Παναγιωτάκη και Πούχνερ, διαπιστώνουμε ότι: α) Οι περισσότεροι μελετητές ασχολήθηκαν γενικά με το περιεχόμενο του κειμένου, διακρίνοντας 2 κύρια μέρη, την περιδιάβαση στον Άδη και την αφήγηση των ιστοριών από τη Βίβλο, και λίγοι είναι εκείνοι που παίρνουν συγκεκριμένα χωρία του και αναζητούν τις πηγές τους: αυτό κάνει ο Μέγας¹⁰ και ο Puchner για το επεισόδιο με τον Ιούδα,

* Όταν παραδόθηκε το παρόν μελέτημα για έκδοση, δεν είχε κυκλοφορήσει η μονογραφία του Βάλτερ Πούχνερ, *Παλαιά και Νέα Διαθήκη. Ανώνυμο κρητικό ποίημα. Σχόλια και παρατηρήσεις* [Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 28], Βενετία 2009. Για την Ελένη, βλ. σελ. 24-5 και 161-5, όπου λόγος για τις πηγές του μοτίβου αυτού, στις οποίες δεν περιλαμβάνεται κάποια από τις εδώ.

³ Με τη βοήθεια του Στ. Λαμπάκη, *Οι καταβάσεις στον Κάτω κόσμο στη βυζαντινή και στη μεταβυζαντινή λογοτεχνία*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1982, 193-5. Ο Λαμπάκης κάνει τις δικές του προτάσεις στο θέμα των πηγών ό.π., 202-6. Μετά το 1982, με το θέμα ασχολήθηκε ο Παναγιωτάκης, ΠΝΔ, κγ'-λδ', και ο W. Puchner, «Byzantinische und Westliche Einflüsse auf die religiöse Dichtung Kretas zur Zeit der venezianischen Herrschaft. Das Beispiel der apokryphen Judasvita in dem Gedicht 'Altes und Neues Testament'», στο Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Αρχές της Νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi»* (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991), Βενετία 1993, τ. 2, 278-312.

⁴ Κ. Krumbacher, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, μτφρ. Γ. Σωτηριάδου, Αθήνα 1900, τ. 3, 70.

⁵ Γ. Μέγας, «Ανέκδοτον κρητικόν ποίημα περί του Κάτω Κόσμου», *Λαογραφία* 25 (1967), 634-44· ο ίδιος, «Ο Ιούδας εις τας παραδόσεις του λαού», *Λαογραφία* 25 (1967), 116-44· ο ίδιος, «Εμμετρος σύνθεσις της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης», στο *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1981, τ. 2, 243-9, και Γεώργιος Χούμνος, *Η Κοσμογέννησις. Ανέκδοτον στιχούργημα του ιε' αιώνος. Έμμετρος παράφρασις της Γενέσεως και Εξόδου της Παλαιάς Διαθήκης*, έκδ. Γ. Α. Μέγας, Αθήνα 1975, 15-7.

⁶ Μ. Ι. Μανούσακας, *Η Κρητική λογοτεχνία κατά την εποχή της Βενετοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1965, 15-6.

⁷ Β. Knös, *L'histoire de la littérature néogrecque. La période jusqu'en 1821*, Ουγγάρι 1962, 210.

⁸ Γ. Θ. Ζώρας, «Παλαιότεραι επιδράσεις του Δάντου επί της νεοελληνικής λογοτεχνίας (στοιχεία δι' ευρυτέραν έρευναν)», *Νέα Εστία* 71 (1962) 724-6.

⁹ Αλεξίου, «Κρητική Λογοτεχνία», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1974, τ. 10, 398-9.

¹⁰ Μέγας, «Ο Ιούδας», 124-8· ο ίδιος, «Εμμετρος σύνθεσις», 245 (η αποστολή του Σηθ στον Παράδεισο).

και ο Παναγιωτάκης με 3 άλλα σημεία.¹¹ β) Οι πηγές διακρίνονται σε ελληνικές και δυτικές. γ) Σχετικά με τις ελληνικές, ισχυρή θεωρείται η εξάρτηση της *Διαθήκης* από την *Κοσμογέννηση* του Γεωργίου Χούμνου. Τη γνώμη αυτή διατύπωσε πρώτος ο Krumbacher, επανήλθε συχνά σ' αυτήν ο Μέγας, και την επανέλαβαν ο Κπός και ο Αλεξίου· για τον Παναγιωτάκη, η *Κοσμογέννηση* είναι η μοναδική βέβαιη ελληνική πηγή της ΠΝΔ (κς'). Από τις ελληνικές πηγές επίσης, οι περισσότεροι¹² θεωρούν ότι η *Διαθήκη* έχει αντλήσει το μοτίβο της κατάβασης ζωντανού ανθρώπου στον Άδη από τον Πικατόρο και τον Απόκοπο.¹³ Ο Παναγιωτάκης πάντως αναφέρει τον Πικατόρο και τον Απόκοπο ως ίσως πηγές της *Διαθήκης*.¹⁴ δ) Από τις δυτικές πηγές έχει προταθεί η *Θεία Κωμωδία* του Δάντη (μια σχέση που ο Λαμπάκης έδειξε ότι ήταν εντελώς έμμεση, όπως πιστεύει και ο Παναγιωτάκης), αλλά κυρίως η *Legenda Aurea*¹⁵ και τα *Fioretti della Bibbia* (Άνθη της Βίβλου). Σύμφωνα με τον Παναγιωτάκη, οι δυτικές πηγές είναι *εξαιτίας της ποικιλίας τους, δυσεξακριβωτες*.¹⁶

Με την παρούσα ανακοίνωση θα προσπαθήσω να εντοπίσω τις δυτικές πηγές ενός επεισοδίου του κειμένου: του διαλόγου του ζωντανού Ανθρώπου με την νεκρή από αιώνες Ωραία Ελένη, στους στίχους 408-647. Για τις πηγές του συγκεκριμένου αυτού χωρίου η μοναδική επισήμανση έχει γίνει από τον Λαμπάκη, που μας θυμίζει ότι η Ελένη υπάρχει και στην *Κόλαση* του Δάντη, αλλά με μια πολύ γενική και αόριστη αναφορά σε ενάμιση μόλις στίχο,¹⁷ σε

¹¹ ΠΝΔ, λ'-λδ'. Εκεί διερευνά τις πηγές 3 σημείων, εν είδει δείγματος, για να καταδειχθεί η δυσκολία και η πολυπλοκότητα του εγχειρήματος. Πρόκειται για τους στ. 2142-235 (η προσκύνηση των Μάγων), 2617-627, 4518-679 (το σουδάριον της Βερονίκης, η θεραπεία του Τιβερίου και η καταστροφή των Ιεροσολύμων) και 4488-511 (η ανάληψη της Παναγίας στους ουρανούς).

¹² Συγκεκριμένα: Μέγας, «Ανέκδοτον κρητικών ποίημα», 642-3· Μανούσακας, *Η Κρητική λογοτεχνία*, 15-6· Κπός, *L'histoire*, 210· Αλεξίου, «Κριτική Λογοτεχνία», 398-9.

¹³ Μόνο ο Λαμπάκης είχε διαφοροποιηθεί, λέγοντας ότι *πιθανότατα αληθεύει το αντίστροφο: η ΠΝΔ, οπωσδήποτε πολύ καλύτερα οργανωμένη, να αποτέλεσε το πρότυπο του Πικατόρου, που ως σύνολο παρουσιάζει κάποια χαλαρότητα*· βλ. *Οι καταβάσεις*, 202-3. Αν, όμως, ισχύουν οι χρονολογήσεις που προτάθηκαν για τα δύο έργα μετά τη διατριβή του Λαμπάκη (αρχές του 15ου αι. για τον Πικατόρο –βλ. A. van Gemert, «Λογοτεχνικοί πρόδρομοι», στο D. Holton (επιμ.), *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Ηράκλειο 1997, 82– και αρχές του 16ου για τη *Διαθήκη* – βλ. ΠΝΔ, μβ'), τότε δεν μπορεί να ισχύει αυτή η πρόταση.

¹⁴ ΠΝΔ, κθ', μβ.

¹⁵ Πρόκειται για συναγωγή αγιολογικών κειμένων από τον Ιάκωβο de Voragine, προ του 1276. Βλ. ΠΝΔ, κς' και Μέγας, «Ο Ιούδας», 127-8.

¹⁶ ΠΝΔ, κθ'.

¹⁷ «Elena vedi, per cui tanto reo / tempo si voles [...]» (*Inferno* V.6-65).

αντίθεση με την *Διαθήκη*, όπου η *Ελένη* είναι ο εκπρόσωπος των κολασμένων: *θρηνεί και οδύρεται, αλλά και γράφει πιττάκι προς τις όμορφες, με λόγια παραινεντικά και συμβουλές.*¹⁸

Πριν ο Χάρος αρχίσει την αφήγηση ιστοριών από τη Βίβλο, ο Άνθρωπος, που περιηγείται τον κάτω κόσμο, τού ζητά να γνωρίσει κάποιον νεκρό για να συνομιλήσει μαζί του και να μάθει πώς περνούν στην Κόλαση.¹⁹ Ο Χάρος πράγματι επιλέγει κάποιον απ' αυτούς: *μιαν άσκημη και ασούσσυμη και καταπληγωμένη γυναίκα, την κεφαλή χιλιότρυπη, τα δάκρυα φορτωμένη* (στ. 416-7). Ο ζωντανός αδυνατεί να την αναγνωρίσει και τη βομβαρδίζει με ερωτήσεις:

*«Ποια 'σαι;» τση λέγω, «Πώς ακούς; Πώς λέσι τ' όνομά σου
'ς τον κόσμο όνταν ήσουν; Πώς λέσι τη γενιά σου;
Λείπεις αποδεκεί καιρό; Έχεις επά μοιράδι;
Ίντα καιρό να κρίνεσαι, αδέλφι μου, 'ς τον Άδη;»*

(στ. 420-3)

Για να πάρει αμέσως την απροσδόκητη απάντηση:

«Έλενα είμαι η ελενή, η μυριοβουλισμένη [...] του Μενελάου η γυνή, η αρπαξιμιά του Πάρη, απού ωγιά με εχάθηκε τση Τρόγιας η άξα χάρη».

(στ. 424-7)

Ο ποιητής, που είναι Κρητικός καθολικός και πιθανότατα ιερωμένος, όπως συμφωνούν οι μελετητές,²⁰ θέλει να καλέσει το κοινό του σε μετάνοια. Έτσι, η *Ελένη* είναι ένα παράδειγμα που τον εξυπηρετεί πολύ για να καταδικάσει την ανθρώπινη ματαιοδοξία και τις αμαρτίες στις οποίες μπορεί αυτή να μας παρασύρει. Αφού ο αποσβολωμένος Άνθρωπος ακούσει την *Ελένη* να αυτοσυστήνεται, προσπαθεί να συνειδητοποιήσει αν πράγματι έχει μπροστά του το σύμβολο της απόλυτης ομορφιάς και, μόλις ξεπεράσει το πρώτο οδυνηρό ξάφνιασμα, καταλαβαίνει ότι κάποια αμαρτία πρέπει να είναι η αιτία αυτής της κατάστασης και ζητά να την πληροφορηθεί: *Πε μου την ανομία σου, πε μου την αμαρτία σου, / αν οι πολλές σου χάριτες ήτα τα*

¹⁸ Λαμπάκης, *Οι καταβάσεις*, 204.

¹⁹ Μέρος της παρουσίασης του περιεχομένου του επεισοδίου αυτού προέρχεται από προηγούμενη σχετική δημοσίευσή μου. Βλ. Α. Μαρκομιχελάκη-Μίντζα, «Ο μύθος της *Ελένης* στην Κρητική λογοτεχνία (15ος-17ος αι.)», *Διάλογος* 17 (2005) 39-49.

²⁰ ΠΝΔ, κα', υποσ. 1-2.

βάρητά σου (στ. 444-5). Η ερώτηση αυτή θα δώσει την αφορμή στην Ελένη να διηγηθεί τις αμαρτίες που την έφεραν στην παρούσα κατάσταση με ένα μονόλογο σχεδόν 200 στίχων, μετά από τον οποίο θα αποσυρθεί ξανά στο σκοτάδι του Άδη, αφήνοντας τον Άνθρωπο να συνεχίσει την περιδιάβασή του συντροφιά με τον Χάρο.

Ο μονόλογος της Ελένης διακρίνεται σε τέσσερα μέρη,²¹ γεγονός που δηλώνει την επιμέλεια που έδειξε ο ποιητής κατά τη σύνθεσή του. Υπάρχει πρώτα ένας πρόλογος 8 στίχων (στ. 446-53), όπου με πίκρα η Ελένη συνειδητοποιεί ότι ο Άνθρωπος της θύμισε πράγματα ξεχασμένα για αιώνες. Στο δεύτερο μέρος η ίδια εξιστορεί τα γεγονότα, τα αμαρτήματα που την οδήγησαν στον Άδη *πάραυτας* (δηλαδή αμέσως, στ. 506) την ίδια βραδιά που κάηκε η Τροία, όταν οι φλόγες τη βρήκαν αγκαλιά με τον Πάρη, μια εξέλιξη που είναι, απ' όσο γνωρίζω, επινόηση του δικού μας ποιητή, ώστε να μην αφήσει στην ηρωίδα του περιθώριο να ζήσει, να επιστρέψει στην πατρίδα της και να έχει το χρόνο να μετανοήσει για τις αμαρτίες της, καθιστώντας την έτσι αποτελεσματικότερο παράδειγμα προς αποφυγή για τους ανθρώπους του 16ου αιώνα.

Το δεύτερο μέρος του μονολόγου της Ελένης κλείνει με μια σειρά αντιθέσεων ανάμεσα στην εξωτερική εμφάνισή της όπως ήταν τότε που ζούσε και όπως είναι τώρα που *κρίνεται* στον Άδη. Με το μέρος αυτό ολοκληρώνεται η απάντηση της Ελένης στην απορία του Ανθρώπου *Πε μου την ανομία σου, πε μου την αμαρτία σου* (στ. 444):

*Για τα νιψίδια τα πολλά τα 'χα 'ς το πρόσωπό μου
συντήρησε την όψη μου, τήρηξε τον καημό μου!
Για τσι κουλούρες τσι έβανα και τσι μεταξομάλλες,
έχω 'ς τη δόλια κεφαλή, ως βλέπεις, τσι κουφάλες. [...]
Ωγια το μόσκο τον πολύ τον είχα συνοδεία
έχω το βρώμο τον πολύ πάντοτες μυρωδιά.*

(στ. 510-9)

Στο τρίτο μέρος του λόγου της η Ελένη εξιστορεί τα βασανιστήρια που περνά στην Κόλαση, σαν απάντηση στο ερώτημα που είχε διατυπώσει στην αρχή ο Άνθρωπος προς τον Χάρο για το πώς περνούν οι αμαρτωλοί στον Άδη (στ. 410-2).

²¹ Ο προτεινόμενος αυτός χωρισμός είναι δικός μου.

Έχοντας λοιπόν λύσει πια η ηρωίδα μας όλες τις απορίες του Ανθρώπου, έφτασε ακριβώς στο μέσον του λόγου της, ο οποίος θα πάρει τώρα άλλη μορφή. Το τέταρτο αυτό και τελευταίο μέρος (στ. 544-641), με έκταση περίπου όσο τα άλλα τρία μαζί, είναι μια επιστολή, ένα *πιττάκι* από την Ελένη προς τις όμορφες του επάνω κόσμου, προκειμένου να τις προειδοποιήσει και να τις προφυλάξει από τα ζοφερά επακόλουθα της αμαρτίας. Ακολουθείται εδώ το γνωστό και από άλλες καταβάσεις στον Άδη της μεταβυζαντινής μας λογοτεχνίας και του δημοτικού τραγουδιού μοτίβο του ζωντανού που, φεύγοντας από τον Κάτω Κόσμο, παίρνει μαζί του επιστολές των νεκρών προς τους δικούς τους. Η Ελένη, που ασφαλώς δεν έχει δικούς της ζωντανούς για να τους στείλει γράμμα, απευθύνεται στις *λυγερές* για να τις συμβουλευσει όπως κανείς δεν είχε βρεθεί να κάνει για κείνην: *Και ας ήθελε βρεθεί τινάς να με 'χεν αβιζάρει, να 'χα ζωφεύγει την ιστιά, τση Κόλασης τα βάρη* (στ. 576-7).

Ο λόγος της Ελένης στην επιστολή αυτή έχει σαφή ρητορική δομή: στ. 549-57: *εισαγωγή*, στ. 558-60: *προσφώνηση* στους αποδέκτες, στ. 561: το θέμα, στ. 562-75: *σειρά ρητορικών ερωτημάτων*, στ. 576-80: *ευχές ανέφικτες*, στ. 581-2: *πρώτο επιχείρημα/ συμβουλή*, στ. 583-605: *ανάπτυξη α' επιχειρήματος*, στ. 606-11: *δεύτερο επιχείρημα/ συμβουλή*, στ. 612-21: *ανάπτυξη β' επιχειρήματος*, στ. 622-37: *συμπεράσματα / τελικές συμβουλές*, στ. 638-41: *αποφώνηση*.

Αφού τελειώσει την υπαγόρευση της επιστολής, η Ελένη δεν ξαναμιλά και μόνον ο Άνθρωπος πια περιγράφει τις τελευταίες της κινήσεις πριν αποσυρθεί στη σκοτεινή γωνιά από όπου την ανέσυρε ο Χάρος.

Για τον Κρητικό ποιητή της *Διαθήκης*, σίγουρα καθολικό και πιθανότατα ιερωμένο, όπως είπαμε, ο Παναγιωτάκης έδειξε ότι δεν είχε κλασική ελληνική παιδεία, ούτε σωστή γνώση της λόγιας ελληνικής γλώσσας, ενώ αντίθετα γνώριζε καλά τα λατινικά και τα ιταλικά.²² Μελετώντας τις τύχες του μύθου της Ελένης στον δυτικοευρωπαϊκό Μεσαίωνα και την Αναγέννηση,²³

²² ΠΝΔ, κα'.

²³ Με τη βοήθεια των εξής επισκοπήσεων (σε χρονολογική σειρά έκδοσης): J. Lindsay, *Helen of Troy. Woman and Goddess*, Λονδίνο 1974· H. Homeyer, *Die spartanische Helena und der Trojanische Krieg. Wandlungen und Wanderungen eines Sagen-Kreises von Altertum bis zur Gegenwart* [Palingenesia, 12], Wiesbaden 1977 [Η Ελένη της Σπάρτης και ο τρωικός πόλεμος. Μετατροπές και μεταναστεύσεις ενός μυθικού κύκλου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα] (89-167: δυτικός Μεσαίωνας, Βυζάντιο, Αναγέννηση και Μπαρόκ)· J. L. Backès, *Ο μύθος της Ελένης*, μτφρ. Μ. Γιόση, Αθήνα, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών – ΜΙΕΤ, 1993 (α' γαλλική έκδοση: 1984)· M. Gumpert, *Grafting Helen. The Abduction of the Classical Past*,

στους χώρους δηλαδή απ' όπου ο ποιητής αυτός πρέπει να άντλησε τα διαβάσματά του,²⁴ όταν το όνομα της Ελένης αποτελούσε μέρος της παιδείας όλων των κληρικών,²⁵ καταλήγουμε σε τρία κείμενα της ύστερης Αρχαιότητας: τρία κείμενα πολύ γνωστά στις δύο αυτές περιόδους, που πιθανόν να τα είχε υπόψη του και να του ενέπνευσαν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό το καθένα, το επεισόδιο με την Ελένη. Πρόκειται α) για δύο ποιήματα από τις *Ηρωίδες*, που ο Οβίδιος (1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.) αφιέρωσε στην Ελένη: την επιστολή του Πάρη προς την Ελένη και την απάντηση της Ελένης,²⁶ β) για το 15ο βιβλίο των *Μεταμορφώσεων* του ίδιου ποιητή,²⁷ και γ) για τον 18ο Νεκρικό Διάλογο του Λουκιανού (166-167 μ.Χ.).²⁸ Ο λόγος που περιλαμβάνω και τους *Νεκρικούς διαλόγους* στις δυτικές πηγές είναι επειδή ο ποιητής μας θα τους γνώρισε από μια λατινική ή ιταλική τους μετάφραση, εφόσον δεν γνώριζε τα αρχαία ελληνικά και η πρώτη νεοελληνική μετάφραση έργων του Λουκιανού έγινε από τον Καισάριο Δαπόντε μόλις γύρω στα 1770.²⁹

University of Wisconsin Press, 2001· M. Bettini – C. Brillante, *Il mito di Elena. Immagini e racconti dalla Grecia a oggi*, Torino 2002· B. Hughes, *Helen of Troy. Goddess, Princess, Whore*, Νέα Υόρκη, Alfred A. Knopf, 2005.

²⁴ Η Ελένη είναι παρούσα και στη βυζαντινή λογοτεχνία (βλ. Homeyer, *Die spartanische Helena*, 113-24), ωστόσο το εμπόδιο της γλώσσας για τον ποιητή και η διαφορετική θρησκευτική παράδοση στην οποία ανήκει η *Διαθήκη* μάς κάνουν να στραφούμε προς τη Δύση αναζητώντας τις πηγές αυτού του χωρίου.

²⁵ Backès, *Ο μύθος της Ελένης*, 160.

²⁶ Λατινικό κείμενο και σχόλια: Ovid, *Heroides XVI-XXI*, έκδ. E. J. Kenney, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1996, 31-52, 84-146. Βλ. ακόμη τη μονογραφία E. Spentzou, *Readers and Writers in Ovid's Heroides. Transgressions of Genre and Gender*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2003, με αξιόλογες παρατηρήσεις για τις επιστολές που μας ενδιαφέρουν στις σελίδες 29-31, 36-7, 128-39, 151-4.

²⁷ Για το κείμενο χρησιμοποίησα την έκδοση Ovid, *Metamorphoses XIII-XV*, έκδ. D. E. Hill, Warminster 2000.

²⁸ *Λουκιανού Νεκρικοί και Εταιρικοί διάλογοι*, μτφρ. Π. Μουλλάς, Αθήνα, εκδ. Ωκεανίδα, 2001, 105-6· *Λουκιανός, Σάτιρα θανάτου και κάτω κόσμου*, επιμ. Δ. Χρηστίδης, Αθήνα, Ζήτρος, 2002, 438-41. Η Ελένη αποτελεί αντικείμενο και του αμέσως επόμενου διαλόγου, του 19ου, ανάμεσα στον Αιακό, τον Πρωτεσίλαο, τον Μενέλαο και τον Πάρη, όπου ο δεύτερος αναζητεί τον φταίχτη για τον Τρωικό πόλεμο, στον οποίο έχασε τη ζωή του. Ωστόσο το πνεύμα αυτού του διαλόγου είναι τελείως διαφορετικό από εκείνο της *Διαθήκης*, ώστε να μην μπορεί να συνυπολογιστεί στις πηγές της.

²⁹ Είναι μια από τις μικρές ειρωνείες της ιστορίας της λογοτεχνίας το γεγονός ότι σχεδόν η τελευταία ευρωπαϊκή γλώσσα στην οποία μεταφράστηκε ο Λουκιανός ήταν τα νέα ελληνικά, όπως χαρακτηριστικά έχει πει ο Chr. Robinson, *Lucian and his Influence in Europe*, Λονδίνο 1979, 68, υποσ. 1. Ανάμεσα στα έργα του Λουκιανού που μετέφρασε ο Δαπόντες ήταν και οι

Από τα 3 αυτά κείμενα, όπως θα δούμε, ο 18ος Νεκρικός Διάλογος πρέπει να έδωσε τη βασική ιδέα, ενώ τα άλλα μπορεί να δάνεισαν επιμέρους στοιχεία τους.

Οι δύο έμμετρες επιστολές του Οβιδίου που αναφέρονται στην Ελένη είμαστε σίγουροι ότι διαβάστηκαν και σχολιάστηκαν σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα,³⁰ τόσο που να κάνουν τον Backès να μας διαβεβαιώνει ότι αν ο μεσαιωνικός χριστιανικός κόσμος γνώρισε το μύθο [της Ελένης], τον γνώρισε σίγουρα καλύτερα μέσα από τους έμμετρους αυτούς ρητορικούς λόγους παρά μέσα από τον Ευριπίδη.³¹

Οι επιστολές χαρακτηρίζονται ρητορικοί λόγοι, επειδή ο Πάρης, που έχει στόχο να πείσει την Ελένη να τον ακολουθήσει στην Τροία, χρησιμοποιεί επιχειρήματα, τα οποία η Ελένη αντικρούει ένα προς ένα.³² Ανάλογα θέλει και η Ελένη με τη δική της επιστολή στη *Διαθήκη* να πείσει, με ανάπτυξη επιχειρημάτων, τις *λυγερές* να μην αφήσουν την ομορφιά τους να τις παρασύρει στην αμαρτία.³³ Διαβάζοντας προσεκτικά τις επιστολές του Οβιδίου, δεν θα βρούμε θεματικές αναλογίες με το δικό μας κείμενο περισσότερες από τα γνωστά για την ομορφιά της Ελένης που όλοι θαυμάζουν και το ότι, λίγο μετά την άφιξη του Πάρη στη Σπάρτη, ο Μενέλαος αναχώρησε για ταξίδι, αφήνοντάς τον μόνο στο παλάτι με την Ελένη – άλλωστε οι επιστολές ανταλλάσσονται πριν οι δύο εραστές φύγουν για την Τροία, οπότε δεν περιμένουμε πολλά κοινά ως προς το περιεχόμενο με τη *Διαθήκη*. Όμως το κοινό μοτίβο μιας εκτενούς επιστολής με αποστολέα την Ελένη και δομή ρητορικού λόγου, όπως είδαμε, επιστολής που γράφεται για να πείσει (στη *Διαθήκη*), ή για να αντικρούσει επιχειρήματα (στις *Ηρωίδες*), σε συνδυασμό

Νεκρικοί Διάλογοι: «Nella sua Χρηστοίθεια [1770] Costantino Dapontes (1714-1784), oltre a volgere dal greco in lingua popolare l'omonimo scritto di Antonio di Bisanzio, aggiunge, tra l'altro, la traduzione di quattro opere di Luciano di Samosate, nell'ordine. Caronte, Dialoghi dei Morti, X, Longevi, Toxaris. Si tratta forse della prima, sia pur parziale, traduzione in greco volgare di Luciano che sia stata pubblicata», V. Cerenzia, «Dapontes traduttore di Luciano», *RSBN* 12-13 (1975-6) 161.

³⁰ Backès, *Ο μύθος της Ελένης*, 112. Γενικά για την επίδραση των *Ηρωίδων* σε ποιητές της Αναγέννησης, βλ. H. Jacobson, *Ovid's Heroïdes*, Πρίνστον - New Jersey 1974, Princeton University Press, 3.

³¹ Backès, *Ο μύθος της Ελένης*, 113.

³² Αυτόθι, και παρακάτω ό.π., 114, όπου δείχνει ότι ο Οβίδιος οργανώνει το υλικό του όπως θα έκανε ένας ρήτορας: *κάθε αφήγηση οδηγεί σε κάποιο συμπέρασμα, αφού πρώτα συζητηθεί διεξοδικά*. Για το μύθο της Ελένης μέσα από αυτές τις επιστολές, βλ. και Homeyer, *Die spartanische Helena*, 72-5.

³³ Βλ. την ανάλυση της ρητορικής δομής του λόγου πιο πάνω.

με την άνθηση που γνώρισε στην περίοδο του ουμανισμού το λογοτεχνικό είδος της *επιστολής ηρωίδων*,³⁴ μας κάνουν να πιστεύουμε με αρκετή σιγουριά ότι ο Οβίδιος, και ειδικότερα οι *Ηρωίδες* του, αποτελούσε μέρος της παιδείας του Κρητικού ποιητή της *Διαθήκης*.

Οι *Μεταμορφώσεις* του ίδιου Λατίνου ποιητή είναι ένα ακόμη έργο που άφησε βαθιά τα σημάδια του στη μεσαιωνική και την αναγεννησιακή λογοτεχνία.³⁵ Ιδιαίτερα ενδιαφέρον για το θέμα μας είναι το γεγονός ότι οι *Μεταμορφώσεις* ήταν σίγουρα γνωστές στην Κρήτη της Βενετοκρατίας, καθώς πάνω σ' αυτές στηρίχτηκαν κάποια από τα ιντερμέδια του Κρητικού Θεάτρου, όπως έχει δείξει ο Μανούσακας³⁶ και η Rosemary Bancroft-Marcus, η οποία εντόπισε συγκεκριμένη ιταλική μετάφρασή τους ως άμεση πηγή.³⁷ Για την Ελένη γίνεται σύντομα λόγος στο 15ο βιβλίο των *Μεταμορφώσεων*, στους στ. 232-233, που σε πρόχειρη μετάφραση λένε τα εξής: *Και η Τυνδαρίδα κλαίει όταν βλέπει στον καθρέφτη τις ρυτίδες μιας γυναίκας γερασμένης κι αναρωτιέται γιατί να έχει δύο φορές βιάσσει*.³⁸ Το παλιό αυτό ρητορικό μοτίβο της γερασμένης Ελένης που θρηνεί για την παλιά ομορφιά της δανείστηκαν απ' τον Οβίδιο κι άλλοι ποιητές (Backès, σ. 163), και δεν αποκλείεται αυτό να έχει στο μυαλό του κι ο δικός μας ποιητής, όταν βάζει τον Άνθρωπο (στ. 430-443) και την ίδια την Ελένη (στ. 584-595) να συγκρίνουν το παλιό της κάλλος με την τωρινή της ασκήμια.³⁹

Και φτάνουμε στους *Νεκρικούς Διαλόγους* του Λουκιανού, ενός ποιητή που τόσο το Βυζάντιο όσο και η αναγεννησιακή Ιταλία τον αντιμετώπισαν σαν ένα ηθικολόγο που έτυχε να γράψει με ένα ξεχωριστό διασκεδαστικό τρόπο και μετέφεραν στην ερμηνεία των έργων του τις ηθικές έγνοιες του δικού τους πολιτισμού.⁴⁰

³⁴ M. von Albrecht, *Ιστορία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας*, επιμ. Δ. Ζ. Νικήτας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, τ. 1, 933.

³⁵ Ο.π., 933-4.

³⁶ Μ. Μανούσακας, «Ανέκδοτα ιντερμένδια του 'Κρητικού Θεάτρου'», *ΚΧ* 1 (1947) 525-80.

³⁷ R. Bancroft-Marcus, «Η πηγή πέντε κρητικών ιντερμεδίων», *Κρητολογία* 5 (1977), 5-44.

³⁸ Ovid, *Metamorphoses XIII-XV*, 97.

³⁹ Ο Παναγιωτάκης (*ΠΝΔ*, κβ', υποσ. 1) σημειώνει ότι το μοτίβο της γυναίκας «στον Κάτω Κόσμο που αναθυμάται τα επίγεια κάλλη της και τα συγκρίνει θρηνώντας με το κατάντημά της στον Άδη» υπάρχει σε δυτικά μεσαιωνικά κείμενα όπως οι *dance macabre*. Ωστόσο, στο σημείο αυτό των *Μεταμορφώσεων* γίνεται λόγος ειδικά για την Ελένη.

⁴⁰ Robinson, *Lucian and his Influence*, 65-6. Ειδικά στο Βυζάντιο, το μόνο λουκιάνειο είδος που φαίνεται ότι αναπτύχθηκε σε αυτόνομο είδος είναι ο διάλογος στον Κάτω Κόσμο,

Από αυτόν το συνδυασμό ηθικολογίας και διασκεδαστικού ύφους, που θέλησαν να τον μιμηθούν οι συγγραφείς της ιταλικής Αναγέννησης,⁴¹ ο δικός μας ποιητής εμφανώς επέλεξε να αναπτύξει μόνο το πρώτο στοιχείο. Παίρνει τον διάλογο 18, όπου ο Ερμής ξεναγεί στον Άδη τον κυνικό φιλόσοφο Μένιππο, σε αντιστοιχία με τον Χάρο και τον Άνθρωπο της δικής μας *Διαθήκης*. Ο Μένιππος ζητά να δει τους ωραίους και τις όμορφες, όπως ο Άνθρωπος ζητά από τον Χάρο *τινά να του μιλήσω* (στ. 410). Από όλα τα *αρχαία κάλλη* που του δείχνει ο Ερμής, ο Μένιππος βλέπει *κόκαλα μονάχα και κρανία γυμνά από σάρκα, τα περισσότερα όμοια μεταξύ τους*, και ζητά ξεχωριστά να δει την Ελένη: *Όμως την Ελένην μοι δείξον*. Αλλά η Ελένη δεν είναι παρά *τουτί το κρανίον*, όπως στη *Διαθήκη* είναι μια *κεφαλή χιλιότρυπη* (στ. 417). Ο Μένιππος δεν μπορεί να πιστέψει ότι *γι' αυτό [το κρανίο] γέμισαν τα χίλια πλοία και σκοτώθηκαν τόσοι, και τόσες πόλεις ερημώθηκαν*, ενώ η Ελένη στη *Διαθήκη* σπεύδει να λύσει αυτή την απορία τού επισκέπτη πριν προλάβει να τη διατυπώσει: *Έλενα είμαι η ελενή [...] όπου ογιά με εχάθηκε τση Τρόγιας η άξα χάρη*. Η ηθική διδασκαλία του *Νεκρικού Διαλόγου* δίδεται από τον Μένιππο με τα τελευταία του λόγια για τη ματαιότητα της ομορφιάς και τη ματαιοπονία των ανθρώπων να μάχονται γι' αυτήν. Και ενώ ο σύντομος διάλογος του Λουκιανού τελειώνει αμέσως μετά, με τον Ερμή να φεύγει για να φέρει κι άλλους νεκρούς, για τον Κρητικό ποιητή μόλις τώρα αρχίζει το επεισόδιο με την Ελένη, που στην πραγματικότητα θα είναι η ανάπτυξη και η απόδειξη αυτής της ρήσης του Μενίππου σε συνδυασμό όμως και με τη χριστιανική ιδέα της αμαρτίας για την οποία ο άνθρωπος θα τιμωρηθεί στην Κόλαση.⁴²

ό.π., 76. Ο Λουκιανός πέρασε στην Ιταλία από το Βυζάντιο και οι πρώτες λατινικές μεταφράσεις του χρονολογούνται στα πρώτα χρόνια του 15ου αι. (ό.π., 81). Στο δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα, μεγάλος αριθμός έργων του Λουκιανού μεταφράστηκε στα ιταλικά, πιθανώς από τον Nicolò da Lonigo, μια μετάφραση που αποτέλεσε τον επόμενο αιώνα τη στερεότυπη δημώδη έντυπη εκδοχή. Στις λατινικές μεταφράσεις η έμφαση δόθηκε στα ηθικολογικά έργα, όπως οι *Νεκρικοί διάλογοι*, που μεταφράζονταν συχνά.

⁴¹ Ό.π., 84.

⁴² Τέλος, δύο ακόμη ελάσσονα μοτίβα που χρησιμοποιεί στο χωρίο αυτό ο ποιητής της *Διαθήκης* ενδέχεται να προέρχονται από τη συνολική κληρονομιά του μύθου της Ελένης, όπως αυτός είχε διαμορφωθεί στα μεσαιωνικά χρόνια. Ο Πλίσιος ο Πρεσβύτερος κληροδότησε την πληροφορία για την ύπαρξη ενός βοτάνου που φύτρωσε από τα δάκρυα της Ελένης και ο Νικάνδρος την πληροφορία ότι η Ελένη τσάκισε τη ράχη φιδιών (Backès, *Ο μύθος της Ελένης*, 162). Στη *Διαθήκη*, τα δάκρυα της Ελένης γίνονται βουλοκέρι για να σφραγίσει το *πιττάκι* (στ. 643), και κατόπιν, όταν αυτή απομακρύνεται από τον Άνθρωπο, *σέρνεται σαν το φίδι* (στ. 647).

Συμπέρασμα: Η συνάντηση Ελένης και ζωντανού Ανθρώπου στην Κόλαση, ο μονόλογος της Ελένης (με το ξεχωριστό στοιχείο ότι κάηκε ζωντανή στην Τροία) καθώς και το πιτάκι που αυτή στέλνει στις όμορφες, με τον τρόπο που αναπτύσσονται στην *Παλαιά και Νέα Διαθήκη*, δεν παύουν να αποτελούν *πρωτοτυπία του στιχουργού*, όπως είχε παρατηρήσει ο Νικόλαος Παναγιωτάκης. Οι πιθανές πηγές του έργου που προτείναμε εδώ έδωσαν στον ποιητή μόνο τη γενική έμπνευση και το αδρό πλαίσιο για να στήσει ένα ολόκληρο σκηνικό που θα υπηρετούσε τους δικούς του ηθικοδιδακτικούς στόχους απέναντι σε ένα ακροατήριο πολύ διαφορετικό από αυτό και του Λουκιανού και του κατά ενάμιση αιώνα παλαιότερου του Οβιδίου. Ο ίδιος ανέπτυξε γύρω από τον βασικό άξονα του 18ου *Νεκρικού Διαλόγου* ένα ολόκληρο επεισόδιο, που σε επιμέρους στοιχεία μπορεί να βοηθήθηκε από το χειρισμό του μύθου της Ελένης στις *Ηρωίδες* και τις *Μεταμορφώσεις*.

